

הנה כי יום זה יהיה חתונה גדולה וכל
אדם יבוא אליו ויחגוגו בו וישמחו
ביום הזה ויגדלו את שם ה' ויאמרו
לפניהם ויאמרו לאלהינו ויאמרו
לפניהם ויאמרו לאלהינו

[illegible]

מרבז זלמן שזר לתולדות ישראל

מורדכי ברויאר

אודלי תורה

הישיבה תבניתה ותולדותיה

מרדכי ברויאר

אוהל תורה

השיבה תבניתה ותולדותיה



מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ד), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' דבורה דימנט,
צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן, פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרנצקי
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

ערך והביא לדפוס
יתחקאל חובב

ספר זה ראה אור בסיוע
הקתדרה ע"ש הרב שמשון רפאל הירש
לחקר תנועת 'תורה עם דרך ארץ', תולדותיה והשפעתה
באוניברסיטת בר-אילן

הדפסה ראשונה: תשרי תשס"ד
הדפסה שנייה מתוקנת: טבת תשס"ד

מסת"ב 1-186-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-502 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שור לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ד
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר מחשב ועימוד: מרכז ולמן שור
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ט	הקדמה
3	מבוא: מורשת הישיבה מימי התנאים והאמוראים והגאונים
7	פרק ראשון: ישיבה – הגדרות ומשמעויות
29	פרק שני: אלף שנים של ישיבות – סקירה היסטורית
29	א. מעליית הישיבות במערב עד גירוש ספרד
38	ב. מגירוש ספרד עד פרוס עידן ההשכלה והאמנציפציה
44	ג. מתחילת המאה הי"ט עד ערב השואה
76	ד. השלטונות ויחסם לישיבות
83	פרק שלישי: תכניות הלימודים
83	א. תלמוד
97	ב. הלכות, פירושים
	1. הלכות הרי"ף 97; 2. משנה תורה לרמב"ם 102; 3. פירושים ראשונים לתלמוד 103; 4. תוספות, חידושים 105; 5. אחרונים 109; 6. ספרי יען וספרי עזר 111
116	פרק רביעי: תכניות הלימודים (המשך)
116	ג. שאר לימודי יהדות
	1. מקרא 118; 2. 'מקרא – מדה ואינה מדה, תלמוד – אין לך מדה גדולה מזו' 123; 3. משנה 129; 4. אגדה 133; 5. פוסקים 137; 6. הגות, מוסר 153; 7. קבלה 160; 8. פיוטי תפילה 164
166	פרק חמישי: דרכי הלימוד
166	א. הקוטביות בדרכי הלימוד
	1. דיאלקטיקה 166; 2. סמכות וחירות 170; 3. אשכנז וספרד 173; 4. עיון 183
186	ב. פלפול החילוקים
	1. עד סוף המאה ה'י"ז 186; 2. מראשית המאה ה'י"ז ואילך 194; 3. דרכים חדשות 206

- 214 ג. פלפול התלמידים – בעד ונגד
227 ד. דינמיקה פנימית וחיצונית
- 231 פרק שישי: סדרי הישיבה
231 א. השיעור
1. סדרי השיעור 231; 2. שפת ההוראה 238
242 ב. נוהגי לימוד והוראה
1. לימוד בקול רם ובמאמץ גופני 242; 2. החזרה 245; 3. החברותא 247;
4. בחינות 250
- 253 ג. הפה והספר
266 ד. הספרים
270 ה. התפילה בישיבה
274 ו. סדר היום ולוח השנה
1. ימי הלימודים 274; 2. ימי הפגרה 279
- 285 פרק שביעי: ארגון, החזקה ומנהל
285 א. הישיבה כמוסד פרטי או פרטי למחצה של הרב
1. ישיבה בבית הרב 285; 2. שכר לימוד ושכר אכסניה 290
294 ב. הישיבה כהקדש
1. מצות החזקת תורה 294; 2. מחזיקי תורה – 'גבירים' ו'גבירות' 296
308 ג. הישיבה כמוסד קהילתי
1. תמיכת הקהילה בהחזקת הישיבה 308; 2. ישיבת הקהל 311
315 ד. הישיבות בתקופה המודרנית
1. גיוס כספים 315; 2. מוסד השד"רות – אורות וצללים 320; 3. הנהלה וגופים ציבוריים 322
- 336 פרק שמיני: מורים ותלמידים
336 א. ראש הישיבה והמורים
1. מינוי, בחירה, הורשה 336; 2. מעמד 344
346 ב. הרב כמורה וכמחנך
1. מורא וכבוד 346; 2. שימוש הרב 349; 3. משמעת 352; 4. יחס הרב אל תלמידיו 362
365 ג. ציבור התלמידים
1. בין התלמידים לבין עצמם 365; 2. הדינמיקה החברתית שבין כותלי הישיבה 374; 3. מתחים, סכסוכים, משברים 378

384	פרק תשיעי: מורים ותלמידים (המשך)
384	א. יעדים לימודיים וחברתיים
	1. לימוד 'לשמה' ו'שלא לשמה' 384; 2. סמיכה 389; 3. שידוך 398
402	ב. הווי חיי הבחורים
	1. מגורים והזנה 402; 2. 'ימים' 405; 3. תמיכה כספית 409; 4. הכנסות נוספות של הבחורים 413; 5. פנימייה 414
417	פרק עשירי: יזמות של בחורים
417	א. התארגנויות של התלמידים
427	ב. פעילות ספרותית
431	ג. נדודי הבחורים
442	פרק אחד-עשר: הישיבה והקהילה
442	א. חובות וזכויות
457	ב. תלות הדדית
467	ג. מתחים
471	ד. בין מעורבות להתבדלות
481	פרק שנים-עשר: אחרית דבר
501	מקורות נוספים ומילואים
	פרק ראשון 501; פרק שני 504; פרק שלישי 505; פרק רביעי 511; פרק חמישי 516; פרק שישי 523; פרק שביעי 532; פרק שמיני 535; פרק תשיעי 537; פרק עשירי 540; פרק אחד-עשר 540; פרק שנים-עשר 543
545	רבנים וראשי ישיבות הנזכרים בספר
555	ביבליוגרפיה
	מקורות 557; מחקרים 569; קיצורים וראשי תיבות 623
625	מפתחות
	א. מפתח אישים 627; ב. מפתח מקומות 638; ג. מפתח עניינים 645

הקדמה

עם ישראל עסק בלימוד התורה בכל דורות קיומו ובכל הנסיבות, בעתות צרה כבשונות רווחה. בין התכנים של החינוך היהודי הגבוה בלטה תמיד התורה שבעל פה. ללימודה ולהבטחת יישומה בחיי העם הוקדש מוסד הישיבה, שהיה בעל מעמד מרכזי בחברה היהודית ואחד המוקדים של חיי הציבור. התמדת התופעה וקביעותה בתולדות העם באה לידי ביטוי במאמרי חז"ל כגון זה: 'מימיהם של אבותינו לא פסקה ישיבה מהם' (בבלי, יומא כח ע"ב). עם פיזור העם בגלותו ברחבי תבל נעשה הלימוד והעיון בכתבי הקודש ובדברי חז"ל לחוליה החשובה והחזקה ביותר בשרשרת שאיחדה את העם בתפוצותיו. את מקום בית המקדש בראשה ובלבה של האומה תפס בית המדרש: 'מיום שחרב בית המקדש אין לו להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד' (בבלי, ברכות ח ע"א). דומה כי שום הסבר רציונלי אין בכוחו למצות עד תומה את התופעה ההיסטורית המופלאה הזאת ולהסיר את הלוט מעל הסוד המסתורי-היסטורי של נצחיות התורה בישראל.

החשיבות המרכזית של לימוד התורה בתודעת העם נבעה ביסודו של דבר מתוך שתלמוד תורה נחשב לאחת הדרכים העיקריות של עבודת ה'. 'לעסוק בדברי תורה' – מצווה דתית היא שיש לברך עליה יום יום. 'הרב אליעזר ממ"ץ ז"ל היה נוהג לברך על כל פעם ופעם שהתחיל ללמוד כיון דהוי היסח הדעת [בין לימוד ללימוד]' (בבלי, ברכות יא ע"ב; ר' שמשון ב"ר צדוק, תשב"ץ, סי' קצג). מצות תלמוד תורה היא בין המצוות שאין להן שיעור, שכן כתוב 'לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך והגית בו יומם ולילה' (יהושע א, ח; משנה, פאה א, א). יש מבין חכמי התלמוד שהעריכו את לימוד התורה כבעל ערך נעלה יותר מן התפילה,¹ והלכה היא שקדושת בית המדרש חמורה מקדושת בית הכנסת: 'מבי כנישתא לבי רבנן שרי' (=להפוך בית כנסת לבית מדרש מותר), מבי רבנן לבי כנישתא אסיר', שכן 'מעלין בקודש ולא מורידין' (בבלי, מגילה כו ע"ב; רמב"ם, הלכות תפילה יא יד). לפיכך נדרשו הלומדים לזכור תמיד בשעת הלימוד כי בעבודת הקודש הם עוסקים ועליהם להיות 'באימה וביראה וברתת ובויע' (בבלי, ברכות כב ע"א).² וכיוון שלימוד תורה מצווה ועבודה היא, לא ילמד אדם למען

1 ראה א"א אורבך, חז"ל, עמ' 547 ואילך. על תלמוד תורה כעבודת ה' ראה גם פרסומיהם של ג' איזקס וב"ת ויויאני הנזכרים ברשימה הביבליוגרפית.

2 השווה אותיות דר' עקיבא, על פי ב' דינור, ישראל בגולה, א [4], עמ' n300.

הקדמה

תועלת אישית כלשהי, אלא ילמד תורה 'לשמה', הוזה אומר, מתוך אהבת ה': 'לאהבה את ה' אלהיך לשמוע בקולו ולדבקה בו' (דברים ל, כ) – שלא יאמר אדם אקרא שיקראוני חכם, אשנה שיקראוני רבי, אשנן שאהיה זקן ויושב בישיבה, אלא למד מאהבה וסוף הכבוד לבוא' (בבלי, נדרים סב ע"א). וחייב אדם ללמד את בניו תורה, שנאמר 'ולמדתם אתם את בניכם' (דברים יא, יט), ואם אינו יכול ללמד בעצמו, חייב לשכור מלמד (בבלי, קידושין כט ע"ב; רמב"ם, הלכות תלמוד תורה א ג).

כגדול מצוות לימוד תורה כן חומרת העברה של ביטול תורה, ועליה אמרו 'כל שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק, הקב"ה מביא עליו ייסורין מכוערין'; ואם ייסורים באים עליו ואינו יכול לתלות בשום עברה, בידוע שייסורין של אהבה הם ובלבד שאין בהם ביטול תורה (בבלי, ברכות ה ע"א). היו בתי מדרשות שבהם הקפידו ביותר בעניין זה: 'של בית רבן גמליאל לא היו אומרים מרפא [ברכה למתעטש] בבית המדרש מפני ביטול בית המדרש' (שם נג ע"א); כבודו של מרדכי היהודי ירד בעיני מקצת הסנהדרין משעה שביטל תורה ונכנס לשררה, כי 'גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות'. ואמנם גם תלמוד תורה כשלעצמו מגן על כל העם ומציל את הפרט מהשתלטות יצר הרע עליו: 'אם פגע בכ מנוול זה משכחו לבית המדרש' (בבלי, מגילה טז ע"ב ופרש"י שם).³ ואילו ביטול תורה מביא פורענות לעולם.⁴ לא הזקיפים והשומרים אלא הלומדים והמלמדים – אלה הם שומרי העיר האמיתיים (ירושלמי, חגיגה א).

הערכה מופלגת זו ללימוד התורה מצאה את ביטוייה במוקד מערכת המושגים הקשורים בדימויי הפמליא של מעלה. חז"ל 'עשו את הפמליא שלמעלה למעין בבואה של הפמליא שלמטה והעבירו לעולם העליון את ישיבותיהם ובתי דיניהם'.⁵ הקב"ה יושב ועוסק בתורה ב'ישיבה של מעלה', 'ישיבה עליונה', היא 'מתיבתא דרקיעא', שאליה זוכים להתקבל חכמים וצדיקים לאחר פטירתם (בבלי, בבא מציעא פה ע"ב; פו ע"א).⁶ אמנם 'לא בשמים היא' (דברים ל, יב; בבלי, בבא מציעא נט ע"ב), כלומר פסיקת ההלכה נתונה כל-כולה בידי חכמי התורה שעלי אדמות, אך מכל מקום הייתה מתנהלת בתודעתם של חכמים איוז תקשורת טמירה בין הישיבה שלמעלה לבין הישיבה שלמטה, ויש שהגיעה לאוזניהם בת קול ממתיבתא דרקיעא. חכמים היושבים

3 א"א אורבך, חז"ל, עמ' 416, 548.

4 ראה מ' ברויאר, 'הישיבה של ימי הביניים', עמ' קנא ואילך. על חומרת ביטול תורה ראה גם מ' ארנד, חינוך יהודי בחברה פתוחה, עמ' 83-84.

5 א"א אורבך, חז"ל, עמ' 145, 155, 273.

6 מקורות נוספים ראה: נ' לאם, תורה לשמה, עמ' 77 הע' 3.

ועוסקים בתורה, שכינה יורדת למטה ושרויה ביניהם.⁷ מכאן מנהגם של גאונים וחכמים לפתוח את תשובותיהם בדברי הלכה בלשון 'כך הראונו מן השמים'.

ממעמדו הרם של לימוד התורה בסולם הערכים של החברה היהודית המסורתית מובנת העובדה, שחברה זו הצטיינה מעולם בתשומת הלב המרובה שהקדישה להפצה של ידיעת התורה בכל שדרות העם ובייחוד בין בני הנעורים.⁸ בשעה שעמים אחרים עדיין היו שקועים בחשכת הבורות וידיעת קרוא וכתוב הייתה נחלתם של מעטים, שאפה החברה היהודית להנחלת כושר הלימוד והעיון למירב בניה. דבר זה היה ידוע היטב לחכמי הגויים, ויש מהם שהציגו את החינוך בעדה היהודית כמופת לעיני בני עדתם. בהקשר זה יש לציין, כי בחינוך ובחיי הרוח של הנצרות מעולם לא הוכרו הלימודים והמחקר בכתבי התאולוגיה הנוצרית כעבודת קודש. אפילו המסדרים, שכללו את הקריאה בספרי המקורות הנוצריים בסדר היום הקבוע של הכמרים והנזירים, כגון המסדר הבנדיקטיני והדומיניקני, לא עשו כן בשל הערך הדתי של העיון אלא בשל תועלויות אחרות, ביניהן רכישת כושר הקריאה או מיומנות בוויכוח על נושאים תאולוגיים.⁹ לא זו אף זו: מורי האוניברסיטאות, לפני פרוס העידן המודרני, היו אנשי 'הכמורה החילונית' (secular clergy), שלא קיבלו עליהם את נדרי הדת של הכמרים. באסלאם נחשבה אמנם פסיקת ה'הלכה' המעשית למצווה, אבל לעיסוק העיוני בספרי הקודש לא יוחס ערך של עבודת ה'.¹⁰

לגבי חזקת ערכו הרם של לימוד התורה וחובתו של כל קהל בישראל לכונן לו בתי אולפנא, לא ניכר מעולם שום הבדל בין קהילה לקהילה ובין עדה לעדה. מותר לקבוע כי אין תחום או נושא היסטורי וחברתי המפגין את אחדותו ואחידותו של העם היהודי לאורך תולדותיו באלף השנים האחרונות כמו הישיבה. אמנם יתברר שתבניתה ומעמדה של הישיבה אינם זהים בכל תפוצות ישראל בכל הזמנים, נהפוך הוא, עדים אנחנו להבדלים רבים ושומה עלינו להבחין ביניהם היטב ולדחות כל ניסיון לטשטשם. אולם מפאת מקומם הגבוה של לימוד התורה ובתי התלמוד בסולם הערכים של בני החברה המסורתית היהודית, אפשר ורצוי לפרוס את היריעה ההיסטורית-החברתית על גבי כל תפוצות ישראל בכל הזמנים, ואין ההיסטוריון נתקל כאן בהכרח בבעיה

7 ראה א"א אורבך, 'הלכה ונבואה'; א"י השל, 'על רוח הקודש'; ר"י ממרויש, 'שו"ת מן השמים, עמ' כה ואילך.

8 השווה בבלי, שבועות ה' ע"א: 'מי איכא דלית ליה ידיעת בית רבו? א"ל אין, משכחת לה בתינוק שנשבה לבין הנכרים'. ועיין פירוש רש"י הירש, ויקרא ה, ב, עמ' עז.

9 ר"ז סאתרן, 'ימי הביניים, עמ' 188 ואילך, 191; א"פ פריד, 'תחיקה כנסייתית', עמ' 237; ה' וירשובסקי, 'האוניברסיטה בימי הביניים, עמ' 114.

10 עיין: ח' לצרוס-יפה, 'יהדות ואיסלאם', עמ' 31-32.

המתודית והעניינית, כיצד לכלול בחטיבה אחת את כל שלוחותיו של עם מפוזר ומפורד בין העמים.

נוכח תופעה ייחודית זו שבמורשה היהודית, מפתיע המחסור במחקרים כוללים ומקיפים בתולדות החינוך היהודי בכלל ובתולדות הישיבות בפרט. במחקרים על תקופות ואזורים בתולדות ישראל הוקדש לרוב מקום מועט, אם בכלל, לישיבות. נעשו אמנם עבודות חלוציות, כגון סדרת ספריו של משה גידמן, אוצר המקורות לתולדות החינוך היהודי שכינס שמחה אסף, תולדות החינוך של עם ישראל מראשיתו עד המאה ה'ג' לנתן מוריס ותולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים לצבי שרפשטיין. כן נתפרסמו הרבה מונוגרפיות וערכים אנציקלופדיים על ישיבות יחידות, על מרכזי תורה אזוריים ועל גדולי תורה יחידים, רובם חיבורים שקשה לשייך אותם אל ספרות המחקר המדעי. מבין כל המחברים האלה היו שהכינו אבני בניין, ואף עלה בידי מקצתם להשלים חלקי בניין שונים, אך לכלל הקמת היכל ההיסטוריה של החינוך הגבוה בישראל לא הגיעו. אנשי החינוך בכל הדורות, בעלי התורה ובני הישיבות, לא שמו לבם להשאיר אחריהם רשימות על מפעל חייהם. הידיעות ההיסטוריות על מוסדות החינוך, תכניו ושיטותיו באות לרוב מרמזים שבאקראי ובדרך אגב, ועל חוקר תולדות החינוך לעשות עבודת נמלים מייגעת ולהוסיף פרט אל פרט, עד שיגיע לכלל תיאור כולל והבנה מעמיקה, ולעתים אין הוא נמלט, מפאת מיעוט המקורות, מלשתף את הדמיון עם הידיעה.

עם זאת, שפר חלקן של תולדות הישיבות מתולדותיהם של מוסדות החינוך היסודי. חיבוריהם של אישי התורה במרכזי לימודה מכילים בדרך כלל מידה כלשהי של מידע על פעילותם הפדגוגית ועל תפקודם של המוסדות שבהם למדו ולימדו. הווי הישיבה היה עשוי מרקמת היחסים בין החכמים לבין עצמם וביניהם לבין תלמידיהם. תלמיד המביא הלכה בשם רבו מעיד מניה וביה על עובדת היותו תלמידו, ובמקרים רבים הוא מוסיף מידע על דרכי הלימוד של רבו, על יחסו אל תלמידיו וכיוצא באלה. בספרות הרבנית למיניה שמור האוצר העיקרי של ידיעותינו על תולדות הישיבות. אולם אין פירושו של דבר שבמקום ובזמן שמהם לא נשארו דברי תורה בכתובים לא היו ישיבות. ועוד, ידיעות אלה נוגעות לרוב רק בתכני הלימודים בישיבות, ולא בפרטים מנהליים. בניגוד לאוניברסיטאות, לא נהגו בישיבות לרשום ולהשאיר לדורות פרטים אישיים של מוריהן ותלמידיהן. אף על פי כן, כל חיבור חדש המוצל מתוך גניות הספריות והארכיונים תורם במישרין ובעקיפין למילוי מקצת החללים הרבים הקיימים בשטח מחקרנו. עבודה מחקרית יסודית על הספרות הרבנית שנתחברה באזור שטרם נחקר כראוי עשויה להוסיף נדבכים גם לבניין ההיסטוריה של הישיבות בישראל.

מן הבחינה המתודולוגית דומה כי לפתחו של מחקר תולדות הישיבות רובצים מספר מכשולים ומוקשים. המקורות, ברובם הגדול, מתייחסים למוסדות יחידים ולתופעות

ספציפיות, ואך מיעוט קטן ביניהם יש בו מן המשמעות הנורמטיבית. החוקר חייב אפוא להיזהר מלהסיק מסקנות מכלילות. לדוגמה: הסתמכות יתרה על תקנות הקהילות, שבהן מופיע נושא הישיבה, עלולה להביא לידי 'טעות אופטית' כאילו התקנות משקפות תמונה בעלת תוקף כללי של לימוד תורה בפיקוח הקהילה. אולם לאמתו של דבר היה קיים בקהילות רבות מספר רב של בתי מדרש גדולים וקטנים, פרטיים וחצי-פרטיים, ביניהם ה'מדרשים', ה'קלויזים' וה'שטיבלאך' למיניהם, שהשאירו אחריהם רק תעודות מעטות, והם שימשו מרכזים ומוקדי לימוד של יחידים וקבוצות, וחשיבותם אינה פחותה מזו של הישיבות הממוסדות. וכאן מקום אתנו להזהיר את עצמנו לבל ניכשל בראייה אנכרוניסטית ונשליך אחור את דמות הישיבה הרווחת בדור האחרון אל הישיבות ובתי המדרש של דורות שעברו, ונעלים עין מריבוי המשמעויות של השם 'ישיבה' בכל הזמנים.

עם שהספרות הרבנית היא המקור החשוב ביותר לתולדות הישיבות, אין המחקר הנוכחי מתיימר לעסוק בתולדותיה, אף לא בתולדות לימוד התורה בתורת דיסציפלינה. התכנים והדרכים של לימוד התורה והספרים שהיו בידי הלומדים הם אחדים מבין הנושאים הרבים שמחקר זה דן בהם, אבל לא הייתה כוונה למצות ולסכם אותם מעבר לקביעת מקומם בתכנית הלימודים הישיבתית. במרכז המחקר עומדת הישיבה כמוסד, כצוותא של מורים ותלמידים וכגוף מגופי הקהל, ואם לא כמוסד קהילתי, הרי תמיד כאכסניה של תורה אשר עניין רב בה לציבור. תולדות לימוד התורה ותולדות הספרות הרבנית עולות במחקר זה רק במידה שהן חשובות לגבי תולדות הישיבה כמוסד. סוג ההיסטוריה שבו עוסק מחקרנו איננו אפוא היסטוריה ספרותית או תולדות ההלכה או תולדות אישי התורה. מחקרנו מתנהל בעיקרו בתחומה של ההיסטוריה החברתית, כשמבט החוקר מופנה בראש ובראשונה אל טיבם והתפתחותם ההיסטורית של חברות ומוסדות ושל בני האדם החיים ופועלים בתוכם. יתר על כן, תולדות החינוך הגבוה בעמים ובישראל הן בבואה של ההתרחשות ההיסטורית הכללית. יש בהן משום תרומה חשובה להבנת ייחודה של כל תקופה ותקופה ולתפיסת ההתפתחות הדינמית מתקופה אל תקופה, בייחוד לגבי שינויים בתחום החברה והתרבות.

תולדות הישיבות משקפות את אופיו הייחודי של החינוך בישראל. הן הקדימו את צעדיו הראשונים של החינוך הגבוה הן בנצרות הן באסלאם.¹¹ עם ישראל שוכן בדד בתולדותיו והוא שמר מכל משמר על ייחוד מורשתו הרוחנית. אף על פי כן, כמו בכל שאר תחומיהם של חיי העם והפרט, גם בתחום החינוך נתקיימו זיקות ופעלו השפעות הדדיות בין ישראל לעמים, ואין החוקר פטור מלהיזקק לעיון השוואתי בין הישיבה

11 צ"ה הסקינו, עליית האוניברסיטאות; א"ב קובן, 'עצמת הסטודנטים', עמ' 14 הע' 22, וראה שם ביבליוגרפיה על שורשיה והתחולתיה של האוניברסיטה.

‘אוהלי תורה’ הוא המחקר ההיסטורי המקיף הראשון על ‘הישיבה תבניתה ותולדותיה’. הוא מנתח את מוסד הישיבה לאורך כאלף שנים, למן עיצומם של ימי הביניים ועד ערב השואה. עם תום השואה, שפגעה במרכזי התורה באירופה פגיעה אנושה, נפתח עידן חדש בתולדות הישיבות ואנו נמצאים בעיצומו.

‘אוהלי תורה’ פורס יריעה נרחבת, שכל מרכזי התורה בימי פריחתם נסקרים בה על רקע התפתחותם ההיסטורית והחברתית. מבנה הספר אינו כרונולוגי אלא פונקציונלי. הספר פותח בסקירת מוסד הישיבה לאורך הדורות, על הרציפות והתמורה שבתוכו. לאחר מכן בא רצף של נושאים: תכניות הלימודים, דרכי הלימוד, סדרי הישיבה, ארגון והחזקה ומינהל, מורים ותלמידים, יזמות של בחורים, הישיבה והקהילה ועוד. במהלך כל פרק ותת-פרק הושם לב להתפתחות ההיסטורית.

עם ישראל עסק בלימוד התורה שבעל פה בכל דורות קיומו ובכל הנסיבות, בעתות צרה כבשנות רווחה, ולכן שימש מוסד הישיבה. הוא היה בעל מעמד מרכזי בחברה היהודית ואחד המוקדים של חיי הציבור. על כן מפתיע המחסור במחקרים כוללים ומקיפים בתולדות החינוך היהודי בכלל ובתולדות הישיבות בפרט. ייתכן שגרם לכך מיעוט המקורות הקשורים ישירות בתולדות הישיבה והצורך באיסוף פרט אל פרט כדי לצייר את התמונה כולה. ‘אוהלי תורה’, פרי שנות מחקר רבות, בא למלא חלל זה.

פרופ' מרדכי ברויאר הוא פרופסור אמריטוס לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן. הוא עוסק שנים רבות בחקר הישיבות בימי הביניים ובעת החדשה ופרסם על כך עשרות מאמרים. בין פרסומיו: ‘עדה ודיקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1918 – היסטוריה חברתית של מיעוט דתי’, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"א.

על העטיפה: הרב ותלמידיו בשעת פלפול (ראה: d. Adler, *REJ*, 121 [1962], p. 205. ציור על פי דף מתוך כתב יד ספר בגידת הזמן, באדיבות הספרייה הלאומית, פריס, [3] Ms. Hébr. 1459, fol.



0 01850000502 9

185-502 דאנאקוד

מחיר מומלץ 129.80 ש"ח

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קידר